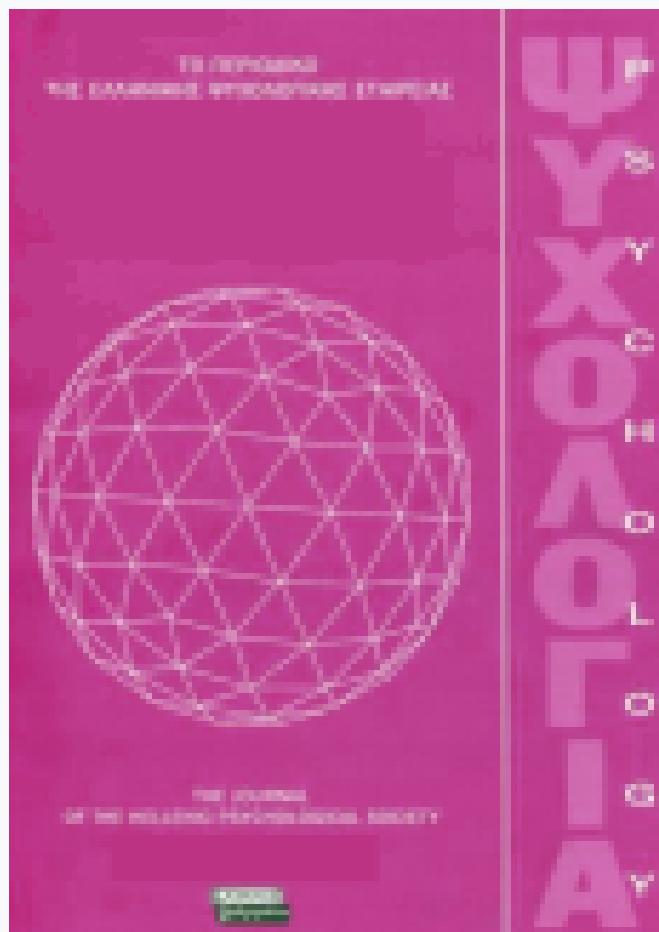

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 5, No 3 (1998)

Behavior problems in adolescents with long-term institutional experience: A follow-up study

Παναγιώτα Βορριά

doi: [10.12681/psy_hps.24249](https://doi.org/10.12681/psy_hps.24249)

Copyright © 2020, Παναγιώτα Βορριά

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Βορριά Π. (2020). Behavior problems in adolescents with long-term institutional experience: A follow-up study. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 5(3), 213–223. https://doi.org/10.12681/psy_hps.24249

Προβλήματα συμπεριφοράς εφήβων με μακρόχρονη εμπειρία σε ίδρυμα: Διαχρονική μελέτη

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΒΟΡΡΙΑ¹

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της έρευνας αυτής ήταν να διερευνήσει αν οι συνέπειες της ιδρυματικής εμπειρίας είναι μακροχρόνιες και σταθερές ή παροδικές, αν δηλαδή επηρεάζουν όλη τη ζωή του απόμου ή διαρκούν όσο η παραμονή του στο ίδρυμα. Για το σκοπό αυτό 41 ογκίες έφηβοι (20 αγόρια και 21 κορίτσια) μελετήθηκαν όταν ήταν 15-17 ετών. Οι έφηβοι αυτοί είχαν επίσης μελετηθεί στην ηλικία των 9-11 ετών, οπότε και ζούσαν σε ίδρυμα κλειστής περίθαλψης. Κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας οι μισοί από τους εφήβους που συμμετείχαν ζούσαν ακόμη σε ίδρυμα, ενώ οι υπόλοιποι είχαν επιστρέψει στους φυσικούς τους γονείς ή σε κάποιο στενό συγγενή ή ζούσαν μόνοι τους. Η συμπεριφορά των εφήβων αυτών συγκρίθηκε με τη συμπεριφορά μιας ομάδας 41 εφήβων που ζούσαν και με τους δύο φυσικούς γονείς, εξισωμένης ως προς το φύλο και την ηλικία με την ομάδα μελέτης. Η συλλογή του υλικού περιλάμβανε συνεντεύξεις με τους εφήβους και ερωτηματολόγια, τα οποία αφορούσαν διάφορες απόψεις της συμπεριφοράς. Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από τις μητέρες (για τα παιδιά που ζούσαν στο σπίτι) ή τους επιψηλέτες των ιδρυμάτων (για τα παιδιά που εξακολουθούσαν να ζουν σε ίδρυμα) και από τους καθηγητές ή τους εργοδότες τους. Τα αποτελέσματα εδειχναν ότι οι έφηβοι που εξακολούθούσαν να ζουν σε ίδρυμα ή είχαν ιδρυματική εμπειρία παρουσίαζαν πιο συχνά προβλήματα συμπεριφοράς καθώς και συναισθηματικές διαταραχές σε σύγκριση με τους εφήβους της ομάδας ελέγχου. Τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν την αρχική υπόθεση ότι οι συνέπειες της ιδρυματικής εμπειρίας είναι μακροχρόνιες και αρνητικές.

Λέξεις κλειδιά: Εφηβεία, ιδρυματική εμπειρία, συναισθηματικές διαταραχές.

Η μελέτη παιδιών τα οποία μεγαλώνουν σε συνθήκες διαφορετικές -πιο αντίξοες- απ' αυτές της πλειοψηφίας, όπως για παράδειγμα σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης- τα παιδιά ορφανοτροφεία- παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή δίνει τη δυνατότητα να μελετηθούν οι επιπτώσεις της μητρικής στέρησης και της στέρησης του οικογενειακού περιβάλλοντος στη συμπεριφορά και την κοινωνική προσαρμοστικότητα των παιδιών.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1940 ένας σημαντικός αριθμός ερευνών τεκμηρίωσε την άποψη ότι τα παιδιά που έχουν μεγαλώσει σε ιδρύματα παρουσίαζαν συχνά καθυστέρηση στο νοητικό και λεκτικό επίπεδο καθώς και διαταραχές συμπεριφοράς (Bowlby, 1951. Ferguson, 1966. Yarrow, 1961). Τα ευρήματα των ερευνών αυτών έστρεψαν την προσοχή των ειδικών στις επιπτώσεις του ιδρυματισμού στη συναισθηματική και νοητική εξέλιξη του απόμου και ευαισθη-

Διεύθυνση: Παναγιώτα Βορριά, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Τομέας Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Πανεπιστημιούπολη, Ιωάννινα, 45110. Τηλ.: 0651-98747. Fax: 0651-42590. E-mail: yvrorria@acropolis.gr

1. Κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας η συγγραφέας εργαζόταν στο Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού.
2. Η έρευνα αυτή είναι αφιερωμένη στα παιδιά που πήραν μέρος σ' αυτήν. Ευχαριστώ τους γονείς και στενούς συγγενείς των εφήβων, τους καθηγητές και τους εργοδότες τους. Το προσωπικό των ιδρυμάτων αλλά κυρίως τους ίδιους τους εφήβους που με τη συνεργασία τους κατέστη δυνατή η πραγματοποίηση της μελέτης αυτής

τοποίησαν το κοινό στις ακατάλληλες συνθήκες που επικρατούσαν σε πολλά ορφανοτροφεία και άλλα ιδρύματα για παιδιά.

Οι πρώτες μελέτες με παιδιά που ζούσαν σε ιδρύματα έδειξαν ότι τα παιδιά αυτά παρουσίαζαν νοητική καθυστέρηση (Lowrey, 1940. Bender & Yarnell, 1941. Goldfarb, 1943, 1944, 1945. Spitz 1945, 1946). Σύντομα όμως καταδείχθηκε ότι η νοητική καθυστέρηση των παιδιών αυτών οφειλόταν στην ανεπαρκή παροχή περιβαλλοντικών και κοινωνικών ερεθισμάτων που προσφέρονταν από τα ιδρύματα της εποχής εκείνης.

Η σημασία των περιβαλλοντικών ερεθισμάτων στη νοητική εξέλιξη είναι πλέον γνωστή και ερευνητικά αποδεδειγμένη. Σχετικές μελέτες βρήκαν ελάχιστη ή καθόλου νοητική καθυστέρηση σε παιδιά που μεγάλωσαν σε ιδρύματα που λειτουργούσαν αρτιότερα και παρέίχαν μεγάλο αριθμό περιβαλλοντικών ερεθισμάτων (Du Pan & Roth, 1955. Klackenberg, 1956. Tizard & Tizard 1971). Σε μια έρευνα με ορφανά παιδιά από το Λίβανο, που ζούσαν σ' ένα ίδρυμα φτωχώ σε περιβαλλοντικά ερεθίσματα, ο Dennis (1976) βρήκε ότι ο δείκτης νοημοσύνης τους αυξήθηκε μέχρι και 30 μονάδες, όταν τα ίδια παιδιά μεταφέρθηκαν σ' ένα ίδρυμα πλούσιο σε ερεθίσματα.

Οι θετικές εξελίξεις στην ποιότητα των ιδρυμάτων οδήγησαν σε μεγάλη μείωση της νοητικής υστέρησης των παιδιών που μεγάλωναν εκεί αλλά όχι και στη βελτίωση των κοινωνικών τους σχέσεων. Πιο πρόσφατες διαχρονικές μελέτες στη Βρετανία από την Tizard και τους συνεργάτες της (1970, 1972, 1975, 1978), εξέτασαν παιδιά από 2.5 έως 16 ετών που ζούσαν σε ιδρύματα, τα οποία κατέβαλαν ιδιαίτερες προσπάθειες να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα ερεθίσματα με την παροχή εποπτικού υλικού (βιβλία, παιχνίδια κ.τ.λ.) αλλά και κοινωνικών ερεθισμάτων. Οι μελέτες αυτές έδειξαν ότι νοητικές μειονεξίες δεν παρουσιάζονται σε παιδιά που μεγάλωσαν σε σύγχρονα ιδρύματα και η φροντίδα που παρεχόταν ήταν από πολλές απόψεις ικανοποιητική. Ωστόσο τα παιδιά αυτά εμφάνιζαν έντονες διαταραχές συμπεριφοράς, όπως ανυπακοή, διαρκή προσπάθεια προσέλκυσης του ενδιαφέροντος των ενηλίκων, υπερκινητικότητα καθώς και σοβαρές δυσκολίες στις σχέσεις τους με τους

συνομηλίκους τους. Οι δυσκολίες στην κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών ήταν εμφανείς και κατά την εφηβεία τους, παρόλο που στο μεταξύ είχαν φύγει από το ίδρυμα και ζούσαν σε φυσικές. Θετές ή ανάδοχες οικογένεις (Hodges & Tizard, 1989 a, β).

Σε μια άλλη διαχρονική μελέτη από τους Wolkind και Renton (1979) παρακολουθήθηκε ένας μεγάλος αριθμός παιδιών σχολικής ηλικίας που ζούσαν για μεγάλο χρονικό διάσπορμα σε ιδρύματα. Τα τρία τέταρτα των παιδιών αυτών παρέμεναν σε ίδρυμα, ενώ τα υπόλοιπα είχαν φύγει. Η πλειοψηφία των παιδιών παρουσίασε ψυχιατρικές διαταραχές και στην αρχική μελέτη αλλά και στη διαχρονική -τέσσερα χρόνια αργότερα. Τα παιδιά ως επί το πλείστον εμφάνισαν αντικοινωνική συμπεριφορά, η οποία αποδόθηκε στις πολλές αλλαγές στα άτομα που τα φρόντιζαν κατά τη διάρκεια των πρώτων τεσσάρων χρόνων της ζωής τους.

Το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό των ιδρυμάτων που μελετήθηκαν από την Tizard και τους συνεργάτες της και από από τους Wolkind και Renton είναι οι συχνές αλλαγές στο προσωπικό που φροντίζει τα παιδιά. Υποστηρίζεται ότι η μη μονιμότητα του προσωπικού αποτελεί σημαντικό αιτιακό παράγοντα της κοινωνικής μειονεξίας που χαρακτηρίζει τα παιδιά που μεγαλώνουν σε ιδρύματα. Πάντως η υπόθεση αυτή δεν έχει ακόμη ελεγχθεί λόγω της απουσίας μελετών σε ιδρύματα με σταθερό προσωπικό (Beilsky & Cassidy, 1994. Rutter, 1991).

Πρόσφατη μελέτη από τους Kaler και Freeman (1994) σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα παιδιών προσχολικής ηλικίας που ζούσαν σε ιδρύματα στη Ρουμανία, έδειξε ότι παρουσίαζαν σοβαρές μειονεξίες στις νοητικές και κοινωνικές τους λειτουργίες. Οι μειονεξίες αυτές δε σχετίζονταν με το χρόνο παραμονής του παιδιού στο ίδρυμα, με την ηλικία εισαγωγής, ή το βάρος γέννησης.

Μελέτες που έγιναν σε παιδιά που ζούσαν σε ιδρύματα στην Ελλάδα από το Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού έδειξαν ότι δεν υπάρχουν διαφορές στη νοημοσύνη των παιδιών που ζούσαν σε ιδρύματα σε σύγκριση με εκείνα που ζούσαν με τις φυσικές τους οικογένειες (Πανοπούλου-Μαρά-

του, Στάγκου, Γεώργας, Λαμπίδη, & Δοξιάδης, 1988). Παρ' όλα αυτά βρέθηκαν διαφορές στην κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά με εμπειρία σε ίδρυμα ήταν απομονωμένα, συνδιαλέγονταν λιγότερο με τα άλλα παιδιά και παρουσίαζαν αντικοινωνική συμπεριφορά και ανυπακοή (Βορριά, 1988. Vorria, 1991. Βορριά & Σαραφίδου, 1991. Vorria, Rutter, Pickles, Wolkind, & Hobsbaum, in press a & β).

Η παρούσα μελέτη διεξήχθη στην Ελλάδα, όπου εμφανίζονται αρκετές ιδιαιτερότητες σε σχέση με τις χώρες του εξωτερικού: (α) Τα ίδρυματα λειτουργούν με διαφορετικό τρόπο, μια και το προσωπικό είναι σταθερό και παραμένει στη θέση του για πολλά χρόνια. (β) Στις περισσότερες από τις προαναφερθείσες μελέτες αναφέρεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών εισήχθη σε κάποιο ίδρυμα λόγω διάλυσης της οικογένειας. Αντίθετα στην Ελλάδα υπάρχει ακόμη ένας σημαντικός αριθμός παιδιών που αν και έχουν οικογένεια εισάγονται στο ίδρυμα για λόγους κοινωνικο-οικονομικούς. (γ) Στις χώρες εκτός Ελλάδας η πλειονότητα των παιδιών εισάγεται σε ίδρυμα ήδη από τον πρώτο χρόνο της ζωής τους, ενώ στην Ελλάδα σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας, πολλά παιδιά εισάγονται σε ίδρυμα κατά τη διάρκεια της μέστης παιδικής ηλικίας (5-6 ετών).

Στόχοι της έρευνας

Το πρώτο ερώτημα της έρευνας αφορούσε στο αν υπάρχουν διαφορές στη συμπεριφορά μεταξύ εφήβων με ίδρυματική εμπειρία και εκείνων που έζησαν στις φυσικές τους οικογένειες και με τους δύο γονείς τους, και σε ποιούς τομείς εντοπίζονται οι διαφορές αυτές. Το δεύτερο ερώτημα αφορούσε την ύπαρξη μακρόχρονων επιπτώσεων της ίδρυματικής εμπειρίας, κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας, στη μετέπειτα ζωή και πιο συγκεκριμένα στην εφηβεία. Το τρίτο ερώτημα, τέλος, αφορούσε στο αν το είδος των προβλημάτων που παρουσίαζαν τα παιδιά κατά τη διάρκεια της σχολικής ηλικίας -όταν ακόμα ζούσαν σε ίδρυμα- είναι παρόμοιο με αυτό που εμφάνιζαν στην εφηβεία.

Μέθοδος

Δείγμα

Την ομάδα μελέτης αποτέλεσαν 41 έφηβοι 15-17 ετών (21 αγόρια και 20 κορίτσια) που είχαν ζήσει ένα μεγάλο χρονικό διάστημα των παιδικών τους χρόνων (τουλάχιστον τρία χρόνια) σε κάποιο ίδρυμα κλειστής περίθαλψης. Οι έφηβοι αυτοί είχαν μελετηθεί για πρώτη φορά σε ηλικία 9-11 ετών. Τότε φοιτούσαν στην Τετάρτη και Πέμπτη τάξη του δημοτικού σχολείου σε δημόσια σχολεία της περιοχής και ζούσαν σε ίδρυμα. Δεκαοχτώ από αυτούς τους εφήβους (7 αγόρια και 11 κορίτσια) συνέχιζαν να ζουν σε κάποιο ίδρυμα. Η συντριπτική πλειοψηφία παρέμενε στο ίδιο ίδρυμα, εκτός από τέσσερις περιπτώσεις που είχαν μεταφερθεί σε ίδρυμα άλλης περιοχής, οι τρεις σε οικοτροφείο επαγγελματικής σχολής και ένας σε Εκκλησιαστικό Λύκειο. Έντεκα έφηβοι (5 αγόρια και 6 κορίτσια) είχαν επιστρέψει σε έναν ή και τους δύο φυσικούς γονείς τους. Έξι έφηβοι (5 αγόρια και 1 κορίτσια) ζούσαν σε συγγενείς και 6 (4 αγόρια και 2 κορίτσια) ζούσαν μόνοι τους.

Οσον αφορά τις αιτίες εισαγωγής των παιδιών στο ίδρυμα, οι μισοί από τους εφήβους είχαν εισαχθεί λόγω διάστασης ή διαζυγίου των γονέων τους. Δεκατρείς από τους εφήβους (32%) είχαν εισαχθεί σε ίδρυμα επειδή ήταν ορφανοί από τον ένα γονέα ή οι γονείς τους αντιμετώπιζαν οικονομικά ή προβλήματα υγείας, ενώ 8 έφηβοι (19%) ήταν παιδιά εκτός γάμου.

Η ηλικία εισαγωγής στο ίδρυμα ήταν 4-6 ετών για 25 από τους εφήβους (60%), ενώς μέχρι τριών ετών για 11 από τους εφήβους (27%), ενώ 5 έφηβοι (12%) εισήχθησαν στο ίδρυμα από τη γέννησή τους. Η διάρκεια παραμονής στο ίδρυμα ποικίλε. Ο μεγαλύτερος αριθμός, 19 έφηβοι (46%), παρέμεινε σε ίδρυμα από 10 έως 13 χρόνια, 17 έφηβοι (41%), παρέμειναν σε ίδρυμα από 3 έως 9 χρόνια, ενώ οι έφηβοι που εισήχθησαν από τη γέννησή τους έζησαν όλη τους τη ζωή σε ίδρυμα. Όσον αφορά στη διάρκεια παραμονής εκτός ίδρυματος, 7 έφηβοι (30%) ζούσαν εκτός ιδρύματος ένα με δύο έτη, 13 (56%) τρία με τέσσερα έτη και μόνο 3 έφηβοι (13%) είχαν φύγει από το ίδρυμα πριν πέντε με επτά έτη.

Την ομάδα ελέγχου αποτέλεσαν 41 έφηβοι που ζούσαν και με τους δύο φυσικούς γονείς τους και ήταν εξισωμένοι ως προς το φύλο, την ηλικία και την απασχόληση με αυτούς της ομάδας μελέτης.

Τα ιδρύματα

Σε όλα τα ιδρύματα ο αριθμός των παιδιών που φιλοξενούνταν ήταν πολύ μικρότερος από τις δυνατότητες του ιδρύματος. Ο αριθμός των παιδιών κυμαίνοταν από 30-160. Τα ιδρύματα χωρίζονται σε αυτά της προσχολικής ηλικίας και αυτά της σχολικής ηλικίας, τα οποία φιλοξενούν παιδιά του ίδιου φύλου από 6 έως 18 ετών. Η δυνατότητα επαφής με τους γονείς δέχερε από ίδρυμα σε ίδρυμα από μία φορά στις 15 ημέρες, έως χωρίς κανέναν περιορισμό. Η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών περνούσε τις διακοπές και τα Σαββατοκύριακα με τους γονείς ή άλλους στενούς συγγενείς ή οικογένειες εθελοντών.

Η αναλογία προσωπικού-παιδιών ήταν από έναν επιμελητή για κάθε πέντε παιδιά μέχρι έναν για κάθε εννέα παιδιά. Πάντως η πραγματική αναλογία επιμελητή-παιδιών σε κάθε δεδομένη στιγμή της ημέρας (αν ληφθούν υπόψη και οι βάρδιες) διέφερε από έναν επιμελητή για κάθε 15 παιδιά μέχρι έναν για κάθε 27 παιδιά. Η συντριπτική πλειοψηφία των μελών του προσωπικού και των διευθυντών δεν είχαν ειδική εκπαίδευση σε παιδιά και ένα μεγάλο μέρος των επιμελητών είχε μόνο τη βασική σχολική εκπαίδευση. Μόνο σε δύο ιδρύματα υπήρχε κοινωνικός λειτουργός ή ψυχολόγος στο προσωπικό.

Στα ιδρύματα για κορίτσια οι επιμελητές ήταν μόνο γυναίκες, ενώ στα ιδρύματα για αγόρια ήταν και των δύο φύλων. Η ηλικία των επιμελητών κυμαίνοταν μεταξύ 30 και 55 ετών. Οι περισσότεροι επιμελητές είχαν προϋπηρεσία από 5 έως 10 χρόνια. Αν και το προσωπικό παρέμενε στο ίδρυμα πολλά χρόνια, δε συνήπτε προσωπικές σχέσεις με συγκεκριμένα παιδιά.

Όλα τα παιδιά που ζούσαν σε ίδρυμα φοιτούσαν σε δημόσια σχολεία εκτός του ιδρύματος.

Ερωτηματολόγια και διαδικασία

Η συλλογή του υλικού περιλαμβανε:

α) Τα ερωτηματολόγια του Rutter που αναφέρονται σε προβλήματα συμπεριφοράς (Κλίμακα A2 για τους γονείς και B2 για τους δασκάλους) (Rutter, Tizard, & Whitmore, 1970). Η κλίμακα των γονέων περιλαμβάνει 31 ερωτήσεις, που αφορούν τα προβλήματα της υγείας του παιδιού, τα συναισθήματα και τη συμπεριφορά του. Παραδείγματα: Παραπονέται για πονοκεφάλους, το σκάει απ' το σπίτι, κλέβει πράγματα, έχει προβλήματα ύπνου, δεν είναι πολύ αγαπητό σ' άλλα παιδιά, είναι ευερέθιστο, ευέξαπτο. Η κλίμακα των γονέων συμπληρώθηκε από τις μπτέρες για τα παιδιά της ομάδας ελέγχου και για τα παιδιά που είχαν φύγει από το ίδρυμα, και από τους επιμελητές για τα παιδιά που ζούσαν σε ίδρυμα.

Η κλίμακα των δασκάλων περιλαμβάνει 26 ερωτήσεις που αναφέρονται στη συμπεριφορά του παιδιού στο σχολείο. Παραδείγματα: είναι πολύ ανήσυχο, έχει δυσκολία στο να μείνει στη θέση του για πολύ χρόνο, το σκάει από το σχολείο, τσακώνεται συχνά με άλλα παιδιά, δεν μπορεί να συγκεντρωθεί σε κάτι περισσότερο από λίγα λεπτά, λέει συχνά ψέμματα, φοβερίζει τ' άλλα παιδιά. Η κλίμακα των δασκάλων απαντήθηκε από το φιλόλογο (για τα παιδιά που πήγαιναν σχολείο) και από τον εργοδότη (για τα παιδιά που εργάζονταν). Οι καθηγητές και οι εργοδότες δε γνώριζαν ότι οι έφηβοι είχαν ζήσει σε ιδρύματα.

β) Δομημένες συνεντεύξεις με τους εφήβους οι οποίες ήταν βασισμένες στις συνεντεύξεις των Hodges και Tizard (1989 α,β). Οι συνεντεύξεις αυτές περιλαμβαναν τις εξής θεματικές ενότητες: αντικοινωνική συμπεριφορά, ανησυχίες, στενοχώριες, μοναξιά, κατάθλιψη και φίλιες. Παραδείγματα: Σχεδόν όλα τα παιδιά βρίσκονται μερικές φορές σε μπελάδες για κάποιο πρόβλημα στο σχολείο. Τι είδους πράγματα σου δημιουργούν μπελάδες; Πώς αισθάνεσαι γι' αυτό; Τι γίνεται εκτός σχολείου; Ο καθένας μας ανησυχεί για μερικά πράγματα, εσύ για ποια πράγματα ανησυχείς; Η ανησυχία επηρεάζει ποτέ αυτό που κάνεις ώστε να μην μπορείς να συ-

γκεντρωθείς; Μπορείς να σταματήσεις να ανησυχείς όταν θέλεις; Συχνά οι άνθρωποι αισθάνονται μόνοι τους και θα ήθελαν να είχαν κάποιον κοντά τους. Εσύ αισθάνθηκες έτσι ποτέ; Αν NAI: Πόσο συχνά; Πότε αισθάνεσαι μόνος σου; Τι κάνεις όταν αισθάνεσαι έτσι; Υπάρχουν φορές που αισθάνεσαι έτσι σχεδόν κάθε μέρα ή σου συμβαίνει μόνο μια-δυο φορές το μήνα;; Η συνέντευξη γινόταν στο χώρο κατοικίας του εφήβου (σπίτι ή ίδρυμα) και διαρκούσε περίπου μία ώρα.

γ) Η δοκιμασία προοδευτικών τύπων του Raven (Raven, Court, & Raven, 1977). Η δοκιμασία του Raven είναι μη λεκτική και μετρά την αφαιρετική ικανότητα.

δ) Λεπτομερές ιστορικό των παιδιών το οποίο συλλέχθηκε από τους φακέλλους των εφήβων και από συνεντεύξεις με τους ίδιους τους εφήβους και με τις μητέρες τους.

Αποτελέσματα

Για τη σύγκριση των τιμών των δύο ομάδων στις κλίμακες A2 και B2 των ερωτηματολογίων του Rutter, καθώς και στις μετρήσεις αντικοινωνικότητας, συναισθηματικών διαταραχών και σχέσεων με συνομηλίκους χρησιμοποιήθηκε ο

μη παραμετρικός έλεγχος του Wilcoxon για κατά ζεύγη μετρήσεις (signed ranks test). Η σχέση μεταξύ των διαταραχών στην παιδική ηλικία και στην εφηβεία εκτιμήθηκε βάσει της σημαντικότητας του συντελεστή συσχέτισης γ του Pearson.

Προκειμένου να αξιολογηθεί το νοητικό επίπεδο των εφήβων χρησιμοποιήθηκε η δοκιμασία των προοδευτικών τύπων του Raven. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως δεν υπήρχαν στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων (t -test = -0.73, βαθμοί ελευθερίας = 40, $p=0.486$).

Όσον αφορά την απασχόληση των εφήβων, 17 έφηβοι (7 αγόρια και 10 κορίτσια) φοιτούσαν σε Λύκειο, ενώ 7 (3 αγόρια και 4 κορίτσια) σε τεχνική σχολή. Τα μισά από τα αγόρια που υπέστησαν την ίδρυματική εμπειρία (10) είχαν σταματήσει το σχολείο και εργάζονταν, ενώ 7 έφηβοι (1 αγόρι και 6 κορίτσια), ούτε φοιτούσαν, ούτε εργάζονταν. Οι μισοί σχεδόν έφηβοι της ομάδας μελέτης (11 αγόρια και 8 κορίτσια) είχαν διακόψει το σχολείο πριν την ολοκλήρωση της 9χρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Στατιστική σύγκριση με την ομάδα ελέγχου δεν μπορεί να γίνει όσον αφορά τα χρόνια εκπαίδευσης, επειδή η επιλογή της ομάδας αυτής έγινε έτσι ώστε να

Πίνακας 1

Σύγκριση μεταξύ των εφήβων της ομάδας μελέτης και της ομάδας ελέγχου στις κλίμακες A2 και B2 των ερωτηματολογίων του Rutter

Κλίμακα A2 μητέρες/επιμελήτριες $N=38$	Διάμεσες τιμές Ομάδα μελέτης	Ομάδα Ελέγχου
Συνολική Βαθμολογία	4.5	3.0
Αντικοινωνική Συμπεριφορά	0.5	0.0
Συναισθηματικές Διαταραχές	1.0	1.0
 Κλίμακα B2 καθηγητές/εργοδότες $N=34$		
Συνολική Βαθμολογία	4.5	2.0
Αντικοινωνική Συμπεριφορά	0.0	0.0
Συναισθηματικές Διαταραχές	2.0	1.0

ελέγχεται ο παράγοντας που αφορά στη διάρκεια της εκπαίδευσης. Είναι ωστόσο σαφές ότι το ποσοστό διακοπής από το σχολείο είναι πολύ υψηλό. Δεκαοχτώ έφηβοι (14 αγόρια και 4 κορίτσια) της ομάδας μελέτης είχαν χάσει τάξη στο σχολείο σε σύγκριση με μόνο πέντε (4 αγόρια και 1 κορίτσι) της ομάδας ελέγχου.

Σύμφωνα με τις μητέρες ή τους επιμελητές, οι έφηβοι με ιδρυματική εμπειρία δεν είχαν συνολικά περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς απ' αυτά των εφήβων της ομάδας ελέγχου, όπως έδειξε η σύγκριση της συνολικής βαθμολογίας ($z=-1.9$, $p=.061$). Η ανάλυση των επιμέρους υποκλιμάκων του ερωτηματολογίου του Rutter για τις μητέρες ή τους επιμελητές (βλ. Πίνακα 1) έδειξε επίσης ότι οι έφηβοι με ιδρυματική εμπειρία δεν παρουσίαζαν περισσότερες συναισθηματικές διαταραχές ($z=-1.3$, $p=.194$), όμως ήταν πιο αντικοινωνικοί ($z=-2.7$, $p=.008$). Επιπλέον βάσει της συνολικής βαθμολογίας βρέθηκε ότι οι καθηγητές ή οι εργοδότες τους εντόπισαν περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς στους εφήβους που είχαν ζήσει ή ζούσαν σε ίδρυμα σε σύγκριση με αυτούς που δεν είχαν την εμπειρία αυτή ($z=-3.8$, $p=<.001$). Οι διαφο-

ρές αυτές αφορούν κυρίως στην υποκλιμάκα των συναισθηματικών διαταραχών ($z=-3.8$, $p<.001$). Στην υποκλιμάκα της αντικοινωνικής συμπεριφοράς οι διαφορές δεν ήταν στατιστικά σημαντικές ($z=-1.8$, $p=.066$).

Από τις συσχετίσεις των πρόσφατων απαντήσεων των μητέρων ή των επιμελητών με αυτές της ηλικίας των 9-11 ετών (βλ. Πίνακα 2), προκύπτει ότι η σοβαρότητα της διαταραχής είναι ανάλογη με αυτή που καταγράφηκε κατά την παιδική ηλικία. Παρατηρείται δηλαδή μία συνέχιση της διαταραχής. Όμως, από τις συσχετίσεις των απαντήσεων των καθηγητών ή εργοδότων δεν προκύπτει συνέχιση της διαταραχής στην εφηβεία.

Ο Πίνακας 3 δείχνει (με βάση τον μη-παραμετρικό έλεγχο του Wilcoxon) ότι οι έφηβοι της ομάδας μελέτης τόσο στην παιδική τους ηλικία όσο και στην εφηβεία τους ήταν πιο αντικοινωνικοί, παρουσίαζαν συχνότερα κατάθλιψη και ένιωθαν συχνότερα μοναξιά από ότι οι έφηβοι της ομάδας ελέγχου. Ωστόσο, ανησυχίες και στενοχώριες που υπήρχαν στην παιδική ηλικία δεν παρατηρούνται στην εφηβεία.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι τόσο στην

Πίνακας 2

Συσχέτιση των διαταραχών που παρατηρήθηκαν στην παιδική ηλικία και στην έφηβεία στους εφήβους με ιδρυματική εμπειρία

	9-11 ετών	15-17 ετών	συντελεστής συσχέτισης
Κλίμακα Α2 μητέρες/επιμελήτριες $N=38$	Μέση Τιμή	Τυπική Απόκλιση	Μέση Τιμή
Συνολική Βαθμολογία	12.0	10.0	6.0
Αντικοινωνική Συμπεριφορά	2.5	2.9	1.3
Συναισθηματικές Διαταραχές	2.0	1.6	1.1

Κλίμακα Β2
καθηγητές/εργοδότες $N=34$

Συνολική Βαθμολογία	13.0	8.5	6.5	5.7	.27
Αντικοινωνική Συμπεριφορά	2.7	3.0	1.1	2.1	.30
Συναισθηματικές Διαταραχές	2.2	1.8	2.4	1.4	.05

Σημ.: ** σημαντικότητα στο επίπεδο .01.

Πίνακας 3

Ψυχολογική κατάσταση και φιλίες στην παιδική ηλικία και την εφηβεία με βάση τις συνεντεύξεις με τα ίδια τα παιδιά

	ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ		ΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ	
	9-11 ετών		15-17 ετών	
	z	p	z	p
Αντικοινωνικότητα	-4.3 <	0.001	-2.8 <	0.001
Ανησυχίες	-2.5 <	0.016	-1.5	0.142
Στενοχώριες	-5.1 <	0.001	-1.5	0.141
Μοναξιά	-5.5 <	0.001	-4.7 <	0.001
Κατάθλιψη	-5.3 <	0.001	-4.1 <	0.001
Καλύτερο φίλο	-.53	0.593	-1.5	0.130

παιδική ηλικία όσο και στην εφηβεία τα παιδιά της ομάδας μελέτης είχαν κάποιον καλύτερο φίλο (κάποιο συνομήλικο που τον εμπιστεύονταν και συζητούσαν τα προβλήματα και τις σκέψεις τους).

Η συσχέτιση της διάρκειας παραμονής εκτός ιδρύματος με τη συνολική βαθμολογία των κλιμάκων A2 και B2 ($r=.25$ και $r=.04$, αντίστοιχα) έδειξε ότι τα προβλήματα συμπεριφοράς των εφήβων δε σχετίζονται με τα έτη παραμονής στο ίδρυμα. Καθοριστικό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι ο έφηβος σε κάποια φάση της ζωής του υπέστη την ιδρυματική εμπειρία και όχι το χρονικό διάσπημα που αυτή διήρκεσε.

Συζήτηση

Το πρώτο ερώτημα της παρούσας μελέτης αφορούσε στο αν υπήρχαν διαφορές στη συμπεριφορά μεταξύ εφήβων με ιδρυματική εμπειρία και εκείνων που μεγάλωσαν στις φυσικές τους οικογένειες. Τα αποτελέσματα από τα ερωτηματολόγια του Rutter έδειξαν ότι οι έφηβοι με ιδρυματική εμπειρία παρουσίαζαν αντικοινωνική συμπεριφορά στο σπίτι τους ή στο ίδρυμα, ενώ αντίθετα στο σχολείο ή στην εργασία ήταν συνεταλμένοι αλλά εμφάνιζαν συναισθηματικές διαταραχές, κυρίως μελαγχολία.

Δεδομένου ότι τα προβλήματα συμπεριφο-

ράς συνδέονται με το δείκτη νοημοσύνης (Hinshaw, 1992; Lynam, Moffitt, & Stouthamer-Loeber, 1993) πολλοί υποστηρίζουν ότι η νοημοσύνη ενδέχεται να είναι η αιτία των διαφορών από την ομάδα ελέγχου και όχι οι ψυχολογικές επιπτώσεις της ιδρυματικής εμπειρίας. Στην παρούσα μελέτη το ενδεχόμενο αυτό ελέγχθηκε με τη χρήση της δοκιμασίας των προοδευτικών τύπων του Raven. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως δεν υπήρχαν διαφορές στη νοημοσύνη μεταξύ των εφήβων που είχαν ζήσει σε ίδρυματα και αυτών που ζούσαν και με τους δύο φυσικούς γονείς τους, όπως έχει βρεθεί και από άλλες έρευνες (Πανοπόύλου-Μαράτου et al., 1988; Tizard & Hodges, 1978). Συνεπώς τα προβλήματα συμπεριφοράς που εμφάνισαν οι έφηβοι με ιδρυματική εμπειρία, δεν μπορούν να αποδοθούν στον παράγοντα νοημοσύνη.

Το δεύτερο ερώτημα αφορούσε στο αν οι επιπτώσεις της ιδρυματικής εμπειρίας είναι μακροχρόνιες και σταθερές, ενώ ερευνήθηκε επίσης αν υπάρχει συνέχιση της διαταραχής, αν δηλαδή το είδος των προβλημάτων που παρουσίαζαν τα παιδιά κατά τη διάρκεια της σχολικής ηλικίας -όταν ακόμα ζούσαν σε ίδρυμα- είναι παρόμοιο με αυτό που εμφανίζουν στην εφηβεία. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα προβλήματα που παρατηρήθηκαν στην ηλικία των 9-11 ετών και είχαν κυρίως εντοπιστεί στο σχολείο ή στην εργασία αλλά όχι στο σπίτι ή στο ίδρυμα, συνεχί-

ζουν να εμφανίζονται και στην εφηβεία. Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας συμφωνούν με αυτά των Hodges και Tizard (1989 α, β).

Επιπλέον σύμφωνα με τις μητέρες ή τους επιμελητές των ιδρυμάτων η διαβάθμιση της σοβαρότητας των διαταραχών στην ηλικία των 9-11 ετών, ήταν αντίστοιχη με αυτήν του σήμερα στην ηλικία των 15-17 ετών, αν και, βέβαια, παρατηρήθηκε γενικά μείωση των προβλημάτων που παρουσίαζαν τα άτομα της ομάδας μελέτης στην εφηβεία σε σχέση με αυτά που παρουσίαζαν στην ηλικία των 9-11 ετών. Από τις απαντήσεις των καθηγητών και των εργοδοτών, δεν προέκυψε καμία συσχέτιση μεταξύ των προβλημάτων που παρουσιάζονταν στην παιδική ηλικία και στην εφηβεία.

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας έδειξαν πως οι έφηβοι με ιδρυματική εμπειρία παρουσίαζαν αντικοινωνικότητα στο οικείο τους περιβάλλον (σπίτι ή ιδρυμα) ενώ αντίθετα στο σχολικό περιβάλλον ή στο χώρο της εργασίας τους ήταν επιφυλακτικοί και συγκρατημένοι. Αντίστοιχα είναι τα αποτελέσματα της διαχρονικής μελέτης των Hodges & Tizard (1989 α, β), σε εφήβους που είχαν ιδρυματική εμπειρία από τον πρώτο χρόνο της ζωής τους και μετά επέστρεψαν στις οικογένειες τους ή υιοθετήθηκαν, οι οποίοι εντόπισαν επίσης διαφορές μεταξύ των απαντήσεων των μητέρων και των καθηγητών, σε ό,τι αφορούσε στα προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών. Συγκεκριμένα οι πρώτες ανέφεραν πως συγκεκριμένες δυσκολίες μειώθηκαν, ενώ οι δεύτεροι ότι τα ίδια παιδιά ως έφηβοι εξακολουθούσαν να παρουσιάζουν περισσότερες δυσκολίες στο σχολείο απ' ότι οι συμμαθητές τους. Ο Bowlby το 1951 κατέληξε στο συμπέρασμα ότι διαταραχές της προσωπικότητας που οφείλονται στην πρώιμη συναισθηματική στέρηση, που είναι χαρακτηριστικό της ιδρυματικής ζωής, δεν ξεπερνιούνται από τη μετέπειτα εμπειρία της οικογενειακής ζωής.

Όσον αφορά την ικανότητα σύναψης σταθερών συναισθηματικών σχέσεων, οι κλασικές μελέτες των επιπτώσεων της πρώιμης ιδρυματικής εμπειρίας οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η ικανότητα για δημιουργία σταθερών συναισθηματικών σχέσεων περιορίζεται στα άτομα με σχετική

εμπειρία. Συγκεκριμένα, έχει βρεθεί πως τα παιδιά που μεγάλωσαν σε ίδρυμα και είχαν δεχθεί φροντίδα από διαφορετικά άτομα, είχαν δυσκολία στη σύναψη σταθερών συναισθηματικών σχέσεων (Tizard & Rees, 1974).

Η αντικοινωνικότητα φαίνεται να είναι ένας τρόπος αντίδρασης των εφήβων σε μια καθεστηκυία τάξη και αποτελεί χαρακτηριστικό γνωρισμά της εφηβείας εν γένει, συνεπώς ίσως να μη σήμαινε πολλά εάν δεν εμφανίζονταν και στην παιδική ηλικία. Το γεγονός όμως ότι η αντικοινωνική συμπεριφορά εμφανίζεται σε παιδιά με εμπειρία ιδρύματος και στις δύο αυτές διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης, δείχνει τη σοβαρότητα του συμπτώματος και ότι ίσως τελικά η αντικοινωνικότητα είναι ένα μοντέλο συμπεριφοράς που χαρακτηρίζει γενικά τα άτομα με ιδρυματική εμπειρία όταν βρίσκονται σε οικείο περιβάλλον. Οι έφηβοι που έζησαν κάποια χρόνια της ζωής τους σε ίδρυμα φαίνεται να έχουν την τάση να διαλύουν τις ανθρώπινες σχέσεις και συνεπώς δεν μπορούν να επωφεληθούν από αυτές. Από τα πρώτα χρόνια της ζωής τους οι σχέσεις που δημιουργούσαν διαλύονταν από άλλους (π.χ. τους γονείς τους) χωρίς βεβαίως τη θέληση των ίδιων των παιδιών. Έχοντας βιώσει αυτές τις απογοητεύσεις αρκετές φορές μέχρι την εφηβεία τους, τα άτομα αυτά είναι πια πεπεισμένα πως οι σχέσεις ούτως ή άλλως θα διαλυθούν και όχι μόνο δεν επενδύουν πια σ' αυτές αλλά κάνουν οι ίδιοι ό,τι μπορούν για να τις διαλύσουν, όχι γιατί δεν τις χρειάζονται αλλά επειδή ακριβώς έχουν υποστεί και συνεχίζουν να υφίστανται τις αρνητικές επιπτώσεις από την απώλεια σημαντικών σχέσεων. Έχοντας προδοθεί επανειλημμένα από προσφιλή τους πρόσωπα, οι έφηβοι αυτοί θεωρούν πως ό,τι και να κάνουν, οι σχέσεις θα τελειώσουν. Η σκέψη τους αυτή είναι ίσως η αιτία της μελαγχολίας, της κατάθλιψης και της μοναξιάς που παρουσιάζουν τα άτομα με ιδρυματική εμπειρία στην παιδική τους ηλικία αλλά και στην εφηβεία.

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας ωστόσο δε συμφωνούν απολύτως με αυτά των κλασικών μελετών. Πιο συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι στην αρχική μελέτη, όταν τα παιδιά ήταν 9-11 ετών, είχαν φίλους από το σχολείο και μάλιστα

είχαν κάποιο καλύτερο φίλο. Κατά την επανεξέτασή τους στην εφηβεία είχαν επίσης φίλους από τη γειτονιά και από το σχολείο ή από την εργασία και είχαν κάποιο καλύτερο φίλο, κάποιο άτομο, συνήθως συνομήλικο, που τον εμπιστεύονταν και συζητούσαν τα προβλήματά τους μαζί του.

Το γεγονός ότι τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, που αφορούν τη δυνατότητα σύναψης ουσιαστικών διαπροσωπικών σχέσεων, είναι διαφορετικά από αυτά των αντίστοιχων ερευνών στην Αγγλία είναι ίσως αναμενόμενο. Στο δείγμα της Tizard τα παιδιά ήταν σε ίδρυμα από τη γέννησή τους ενώ αυτό ίσχυε μόνο για ένα μικρό ποσοστό των παιδιών της παρούσας έρευνας (15%). Επιπλέον, τα παιδιά που μεγάλωσαν σε ίδρυμα στην Αγγλία, είχαν δεχθεί φροντίδα από ένα μεγάλο αριθμό διαφορετικών ατόμων (μέχρι τα τέσσερά τους χρόνια, που σχεδόν όλα τα παιδιά του δείγματος της Tizard υιοθετήθηκαν ή επέστρεψαν στις οικογενείες τους, είχαν αλλάξει κατά μέσο όρο 50 διαφορετικά άτομα) γεγονός που δε συμβαίνει στην Ελλάδα, όπου το προσωπικό των ιδρυμάτων είναι σταθερό και το κάθε παιδί αλλάζει μόνο 3-4 διαφορετικούς ανθρώπους που το φροντίζουν. Ενδεχομένως οι δυσμενείς επιδράσεις του ιδρυματισμού να μην είναι τόσο σταθερές και μακρόχρονες όταν το παιδί τοποθετείται σε ίδρυμα σε μεγαλύτερη ηλικία και φροντίζεται από έναν περιορισμένο αριθμό ατόμων. Ωστόσο και στην παρούσα έρευνα οι έφηβοι που υπέστησαν ιδρυματική εμπειρία παρουσίασαν περισσότερες συναισθηματικές διαταραχές (κατάθλιψη, μοναξιά, αντικοινωνικότητα) σε σύγκριση με τους εφήβους που μεγάλωσαν με τους φυσικούς γονείς τους, το οποίο υποδηλώνει ότι ακόμα και σε αυτή την περίπτωση η ιδρυματική ζωή κάνει τα άτομα πιο ευάλωτα, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη δυνατότητα σύναψης διαπροσωπικών σχέσεων. Πάντως κάποιες μελέτες αποδεικνύουν ότι ορισμένα άτομα αξιοποιούν θετικά εμπειρίες σε αντίξοα περιβάλλοντα και ενδυναμώνονται ή ξεπερνούν τα πρώιμα αρνητικά βιώματα του ιδρυματισμού μέσα από μετέπειτα θετικές εμπειρίες (Garmezy, 1983, 1985. Maughan & McCarthy, 1997).

Τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης μελέτης -όπως άλλωστε και των περισσότερων μελετών που αντικείμενό τους έχουν τον άνθρωπο-αποτελούν ενδείξεις και όχι αποδείξεις. Αυτό που απαιτείται προκειμένου να εμβαθυνθεί η γνώση μας στο θέμα της συμπεριφοράς εφήβων με μακρόχρονη εμπειρία σε ίδρυμα είναι επανεξέταση των ατόμων αυτών όταν ενηλικιωθούν. Ίσως οι παρούσες αρνητικές επιπτώσεις να μην ισχύουν αργότερα και οι έφηβοι αυτοί να καταφέρουν να ξεπεράσουν επιτυχώς τις αντιξοότητες που έζησαν.

Βιβλιογραφία

Bender, L., & Yarnell, H. (1941). An observation nursery: A study of 250 children on the psychiatric division of Bellevue hospital. *American Journal of Psychiatry*, 97, 1158-1174.

Βορριά, Π. (1988). Οι συνέπειες στην κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών από τη μακρόχρονη παραμονή τους σε ιδρύματα κλειστής περιθαλψης. Στο Θ. Καλλινικάκη (Επιμ. Εκδ.), *Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα* (σ. 66-88). Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγειεινής και Νευροψυχιατρικής του Παιδιού. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Βορριά, Π., & Σαραφίδου, Ε. (1991). Η κοινωνική συμπεριφορά παιδιών προσχολικής ηλικίας που μεγαλώνουν σε ιδρύματα κλειστής περιθαλψης. *Ψυχολογικά θέματα*, 4(3), 269-283.

Bowlby, J. (1951). *Maternal care and mental health*. Geneva, Switzerland: World Health Organization.

Dennis, W. (1976). *Children of the Creche: Conclusions and implications*. In A. M. Clarke & A. D. B. Clarke (Eds.), *Early experiences: Myth and evidence* (pp. 122-285). London: Open books.

Du Pan, N., & Roth, S. (1955). The psychological development of a group of children brought up in a hospital-type residential nursery. *Journal of Pediatrics*, 47, 124-129.

Ferguson, T. (1966). *Children in care and after*. Oxford, U.K.: Oxford University Press.

Garmezy, N. (1983). Stressors of childhood. In N.

Garmezy & M. Rutter (Eds.), *Stress, coping and development in children* (pp. 43-84). New York: Mc Graw- Hill.

Garmezy, N. (1985). Stress-resistant children: The search for protective factors. In J. E. Stevenson (Ed.), *Recent research in developmental psychopathology*. Oxford, U.K.: Pergamon Press.

Goldfarb, W. (1943). Infant rearing and problem behavior. *American Journal of Orthopsychiatry*, 13, 249-265.

Goldfarb, W. (1944). Infant rearing as a factor of foster home replacement. *American Journal of Orthopsychiatry*, 14, 162-166.

Goldfarb, W. (1945). Effects of psychological deprivation in infancy and subsequent stimulation. *American Journal of Psychiatry*, 102, 18-33.

Hinshaw, S. (1993). Externalizing behavior problems and academic underachievement in childhood and adolescence: Causal relationships and underlying mechanisms. *Psychological Bulletin*, 111(1), 127-155.

Hodges, J., & Tizard, B. (1989a). I.Q. and behavioural adjustment of ex-institutional adolescents. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 30(1), 53-75.

Hodges, J., & Tizard, B. (1989b). Social and family relationships of ex-institutional adolescents. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 30(1), 77-97.

Kaler, S. R., & Freeman, B. J. (1994). Analysis of environmental deprivation: Cognitive and social development in Romanian orphans. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35(4), 769-81.

Klackenberg, G. (1956). Studies in maternal deprivation in infants' homes. *Acta Paediatrica (Stockholm)*, 45, 1-12.

Lynam, D., Moffitt, T., & Stouthamer-Loeber, M. (1993). Explaining the relation between IQ and delinquency: Class, race, test motivation, school failure, or self-control? *Journal of Abnormal Psychology*, 102(2), 187-196.

Lowrey, L. G. (1940). Personality distortion and early institutional care. *American Journal of Orthopsychiatry*, 3, 576-858.

Maughan B., & McCarthy, G. (1997). Childhood adversities and psychosocial disorders. *British Medical Bulletin*, 53(1), 156-169.

Πανοπούλου-Μαράτου, Ο., Στάγκου, Λ., Γεώργας, Δ., Λαμπίδη, Α., & Δοξιάδης, Σ. (1988). Σχήματα ιδρυματικής περιθαλψης για παιδιά στην Ελλάδα: Λειτουργία των ιδρυμάτων και επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των παιδιών. Στο Θ. Καλλινικάκη (Επιμ. Έκδ.), *Μεγαλώντας σε Ίδρυμα* (σ. 49-65). Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγείας και Νευροψυχιατρικής του Παιδιού. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Raven, J. C., Court, J. H., & Raven, J. (1977). *Standard progressive matrices*. London: Lewis.

Rutter, M. (1986). *Maternal deprivation reassessed*. Middlesex, U.K.: Penguin.

Rutter, M., Tizard, J., & Whitmore, K. (1970). *Education, health and behaviour*. London: Longman.

Spitz, R. A. (1945). Hospitalism: An inquiry into the genesis of psychiatric conditions in early childhood. *Psychoanalytic Study of the Child*, 1, 53-74.

Spitz, R. A. (1946). Anaclitic depression: An inquiry into the genesis of psychiatric conditions in early childhood II. *Psychoanalytic Study of the Child*, 2, 313-342.

Tizard, B., Cooperman, O., Joseph, A., and Tizard, J. (1972). Environmental effects on language development: A study of young children in long-stay residential nurseries. *Child Development*, 43, 337-58.

Tizard, B., & Hodges, J. (1978). The effects of early institutional rearing on the development of eight-year-old children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 19, 99-118.

Tizard, B., & Joseph, A. (1970). Cognitive development of young children in residential care: A study of children aged 24 months. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 11, 177-86.

Tizard, B., & Rees, J. (1974). A comparison of the effects of the adoption, restoration to the natural mother and continued

institutionalization on the cognitive development of four-years-old children. *Child Development*, 45, 92-99.

Tizard, B., & Rees, J. (1976). The effect of the early institutional rearing on the behaviour problems and affectional relationships of four-years-old children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 16, 61-73.

Tizard, J., & Tizard, B. (1971). The social development of two-years-old children in residential nurseries. In H. R. Schaffer (Ed.), *The origins of human social relations* (pp.147-163). Academic Press.

Vorria, P. (1991). *Children growing up in Greek institutions: Their behaviour and relationships at school and in the institution*. Unpublished doctoral dissertation, University of London, U.K.

Vorria, P., Rutter, M., Pickles, A., Wolkind, S., & Hobsbaum, A. (in press, a). A comparative study of Greek children in long-term residential group care I: Social, emotional, and behavioural effects for institutional rearing. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*.

Vorria, P., Rutter, M., Pickles, A., Wolkind, S., & Hobsbaum, A. (in press, b). A comparative study of Greek children in long-term residential group care II: Possible mediating mechanisms. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*.

Wolkind, S., & Renton G. (1979). Psychiatric disorders in children in long-term residential care: A follow-up study. *British Journal of Psychiatry*, 135, 129-35.

Yarrow, L. J. (1961). Maternal deprivation: Toward an empirical and conceptual re-evaluation. *Psychological Bulletin*, 56, 459-490.

Behaviour problems in adolescents with long-term institutional experience: A follow-up study

PANAYIOTA VORRIA

University of Ioannina, Greece

ABSTRACT

The aim of the present study was to investigate whether the effects of institutional experiences are long or short term. In order to meet this aim 41 healthy adolescents (20 boys and 21 girls) were studied at the age of 15-17 years. These adolescents had also been studied when they were 9-11 years old and were in institutional care. During the period of the study half of the participants were still living in an institution, while the others had either returned to their biological parents or a close relative, or they were living by themselves. Their behaviour was compared a matched comparison group consisting of 41 adolescents, who were living with their natural parents. Data collection included interviews with the adolescents and questionnaires which investigated different aspects of behaviour. The questionnaires were completed by the mothers (for the children living at home) or the caregivers (for the children living in institutions) and their teachers or employees. The results showed that behavioural problems and emotional disorders were more common in the institutional and the ex-institutional groups than in the control group. These results indicate some long-term as well as negative effects of the early institutional experience.

Key words: Adolescence, emotional disorders, institutional experience.

Address: Panayiota Vorria, University of Ioannina, Faculty of Philosophy, Dept. of Philosophy-Education-Psychology, Section of Psychology, Panepistimioupolis, 45110 Ioannina, Greece. Tel.: *30-651-98747, Fax: *30-651-42590